

FUNKCE HISTORISMU V PROGRAMU ČESKÉHO MĚŠŤANSTVA
V POLOVINĚ 19. STOLETÍ

Otto Urban

Historické anebo historizující nazírání se stalo v 19. století více méně zřetelnou složkou většiny politických teorií a ideologií. Tato jedinečná funkce historie vyplývala mj. z dobově mimořádné role historické vědy při konstituování moderních věd o společnosti vůbec, ale měla také hlubší společenské kořeny. Evropa se dostala Velkou francouzskou revolucí do obrovského pohybu, který nebyl ponapoleonskou restaurací zdaleka zastaven. Evropský revoluční proces probíhal dále, i když v dějově napohled méně dramatické podobě zvláště průmyslových převratů a změn, jež s větší či menší důsledností nahlořávaly strukturu pozdně feudální společnosti.

Snaha pochopit a vyložit skutečnost především z dějin lidské společnosti, utřídít a vyhodnotit nahromaděnou zkušenost minulosti - obecně příznačná pro historismus - měla ovšem nejružnější motivaci a vedla také k rozdílným výsledkům. Tak z mnohostrannosti a bohatosti minulosti, ale také z členitosti aktuálního dění vyrůstala různorodost historismu 19. století jako určité reflexe minulosti.

Je proto přirozené, že za těchto okolností mohl historický přístup ideologicky a politicky vyústit krajně konzervativně a poskytovat v nejrozmanitějších podobách argumenty těm, kteří v revolučních změnách spatřovali narušení "osvědčených principů" a obraceli se proti nim. Na druhé straně mohl historický přístup směřovat k dynamické, revoluční teorii a ideologii společnosti a jejího vývoje. Mezi oběma póly se pak odstupňovaně utvářela řada dějinných a vývojových teorií s odpovídajícím politickým zabarvením.

Na základě probíhajících společenských přeměn se formovaly buržoazní národní společnosti jako svébytné kulturní a sociálně-politické útvary. Tento složitý proces vnějšího odlučování a vnitřní integrace byl samozřejmě mnohostranně ovlivněn celou totalitou společenské reality; jeho ideologickým a politickým vyjádřením se nejzřejměji stal dobový nacionalismus, jako dvojjediný výraz sociálního i národního uvědomování měšřanstva. Proti středověkému partikularismu a univerzalismu staví buržoazie nacionalismus jako ideový základ nové organizace společnosti.

Historické vědomí či povědomí nebylo vlastní původní podmínkou utváření národního vědomí - buržoazní nacionalismus nebyl indukován historismem, nýbrž přednostně vyrůstal z reálných společenských podmínek. Přesto ale nacionalismus z historismu mohl vydatně těžit a také tak činil. Představa jednotného národa logicky vyvolávala představu jednotných národních dějin. Také v tom byl mimochodem jeden z podstatných rozdílů oproti předchozímu dějepisectví, které studovalo dějiny zemí, států, institucí atd., nikoli však národní dějiny jako určitý komplexní proces.

Studium dějin, a zejména národních dějin se tak stalo prvořadou potřebou, a to zvláště v případě těch národních společností, u nichž proces sociální emancipace splýval s procesem emancipace národní. Historie samozřejmě poskytovala v hojné míře skutečné či údajné doklady "národní velikosti", anebo naopak varující příklady "úpadku". Oživené jevištní, literární, výtvarné či hudební obrazy minulosti měly stejně jako vědecká díla dějepisná v nejširším měřítku posilující funkci při vytváření národního sebevědomění a sebevědomí.

Sociální a národní emancipace jednotlivých národních společností v protifeudálním boji neprobíhala a v podmínkách rodící se třídní buržoazní společnosti ani nemohla probíhat v harmonické souhře. Odlišné sociálně ekonomické i politické podmínky, rozdílná velikost a síla jednotlivých národních společností se staly zdrojem urputných národnostních bojů a zápasů na troskách rozkládající se pozdně feudální společnosti. Také v těchto střetnutích hrála historická a historizující argumentace zcela zvláštní roli. Známa kvalifikace či diskvalifikace na tzv. historické a nehistorické národy sledovala evidentně aktuálně politické tendence. Historicky prokázaná "schopnost či zdatnost" měla být průkaznou legitimací pro současnost a budoucnost. Prokazovat historičnost znamenalo za těchto okolností prokazovat perspektivnost národní společnosti.

Dějiny a historická argumentace tak měly své pevné místo v národně uvědomovacím a kulturněpolitickém snažení české měšťanské inteligence první poloviny 19. století. Celý proces utváření moderní české společnosti byl do značné míry chápán jako proces znovutváření, regenerace, obnovy, obrody či probuzení a byl úzce spjat s minulostí. Odtud nepochybně pramenily některé zřetelně konzervativní rysy a tendence k uzavřenosti vůči "moderním cizím" ideovým podnětům, ovlivňující českou buržoazní politiku ještě dlouho ve druhé polovině 19. století. Avšak "upřílišněný histori-

mus" nebyl jediným a také ne určujícím dobovým proudem. Jeho korektivem byl ve stále větší míře - rozhodně pak již pro mladší generaci měšťanstva ve 40. letech 19. století - praktický realismus, opírající se s důvěrou o vlastní sílu soudobé společnosti.

Kulturněpolitické snažení české měšťanské inteligence před rokem 1848 bylo v jistém smyslu prvním, byť ještě značně neúplným a v mnoha směrech neujasněným programem. Vzhledem k represivní funkci absolutistického systému, který vylučoval jakoukoli občanskou politickou aktivitu v užším slova smyslu, nemohla být řada otázek vůbec nastolována a současně také v pozdějším slova smyslu mnohdy ani neexistovala. To se mj. týkalo politicky důležité otázky dalších perspektiv české státnosti. Přes všechny unifikujiící tendence osvícenského státu 18. století nebyla formálně narušena v zásadě historická struktura habsburského soustátí, a tím ani některé, i když převážně jen symbolické atributy české státnosti.

Teprve rozklad politického systému v roce 1848 vyžadoval již více než jen kulturněpolitické stanovisko. Bylo třeba zaujmout státně politické postoje a formulovat odpovídající politický program ve vlastním slova smyslu. V průběhu revolučních změn a zvratů také postupně vykrytalizovaly dva typově odlišné způsoby vidění a z nich vycházející programy.

Je jen zdánlivým paradoxem, že tvůrcem a stoupencem prvního z těchto programů, který znamenal radikální strukturální změny habsburské monarchie a vzdaloval se v určitém smyslu jejím historickým základům, byl profesionální historik František Palacký. Sám si byl možného nedorozumění vědom, když později konstatoval: *"O mně jakožto historiku mnozí lidé ani dovtípniti se neuměli, kterak já moh v takové míře zapřítí historické základy, a přimlouvati se za stroj patrně revoluční, jakový bylo roztřídění říše Rakouské dle národností."* Nedovtipnost mnohých pramenila z neznalosti skutečné podstaty Palackého vyhraněného historismu. Právě filozofie dějin a znalost historického procesu vedly Palackého k tomu, aby koncipoval napohled "ahistorický program", narušující dějinnou kontinuitu. V souvislosti s projevem k řešení německé otázky Palacký již na jaře 1848 jasně formuloval své pojetí dějinného významu Rakouska. V průběhu druhé poloviny roku 1848 a později se pak vyjádřil také k otázkám vnitřního uspořádání či přebudování Rakouska jednoznačně ve smyslu etnického federalismu. Na svých názorech vnitřně setrval i později, jakkoli byl nucen zvláště od šedesátých let připustit jejich momentální nereali -

zovatelnost a přiklánět se k řešení, jež považoval za méně výhodná.

Ve shodě s Palackého dějinnými názory byl také jeho politický program postaven na pojmu procesu světové centralizace. V tomto procesu neustálého přibližování, prorůstání a sjednocování ztráceli "státové druhého a třetího řádu" ve stále větší míře svůj význam. Politická organizace společnosti s touto nepochybnou dějinnou tendencí musela počítat. Palacký neskrýval - jak to vyjádřil v první polovině šedesátých let -, že v Evropě podle jeho soudu existovaly jen dva skutečně suverénní státy se všemi atributy nezávislosti: Anglie a Rusko. Ostatní kontinentální Evropa byla natolik heterogenní a současně vzájemně svázána, že sotva umožňovala vytvoření adekvátního mocensko-politického centra na čistě národním základě. Světová centralizace, týkající se především hospodářského a některých oblastí státně politického života, ovšem měla v Palackého pojetí své nepřekročitelné hranice. Neměla znamenat národnostní unifikaci. Naopak, národy byly přirozenou skladebnou jednotkou světového společenství, měly naprosto rovné "mravní a právní" existenční oprávnění jako protiváha jednostranných centralizačních trendů. Všechny moderní národy, bez ohledu na to, zda byly údajně historické, či nehistorické, velké, nebo malé, měly nezadatelné právo konstituovat se jako zcela suverénní sociální celky. Avšak ve vlastním zájmu mohly a měly jednotlivé národní společnosti z vlastní vůle a po vzájemné dohodě přenechat část své státní suverenity vyššímu státnímu celku. Dějinným výrazem a krystalizačním bodem takovéto koncentrace bylo Rakousko.

Jako významný český kulturněpolitický činitel a od roku 1848 také neméně významný český a rakouský politik spojil Palacký v letech 1848/49 český politický program s předpokladem dalekosáhlých změn, a zařadil jej tak do kontextu rakouské, a tím - vzhledem ke klíčovému významu rakouské otázky - vlastně i evropské politiky. V tomto smyslu dostala také poprvé v moderních dějinách česká otázka jako komplex sociálních, národně a státně politických otázek mezinárodní význam. Ideální rekonstrukce Rakouska na principech etnického federalismu byla z nejrůznějších důvodů takřka všeobecně odmítána, a pokud byl Palackého program přijímán a popularizován, pak ve značně znetvořené podobě nezřídka s víceméně podsouvaným kontrarevolučním podtextem. Za těchto okolností nepřekvapuje, že ani české měšťanstvo nepřijalo ve všem a vcelku tento program - shoda panovala víceméně jen v názoru na obrannou funkci Rakouska vůči případným velkoněmeckým snahám - a pokoušelo se o alternativní řešení.

Vedle Palackého programu se setkáváme v letech 1848/49 s různé intenzivní tendencí chápat český státně a národně politický program v užším smyslu jako zvláštní problém a vázat jeho řešení na historické základy. Poukazujeme především na známé a v jádru státoprávní tendence české politiky až do léta 1848. I když se nevyklučovala možnost širšího řešení a případné kooperace, snahy o oživení či revizi jednotlivých atributů české státnosti byly více než očividné. Teprve červnové povstání 1848 znamenalo přelom, a to tak důsledný, že české měšťanstvo, které ještě na počátku června sestavovalo spolu s aristokracií vlastní zemskou vládu, přicházelo o necelé dva měsíce později do Vídně bez jakékoli rezervy, jakou později představovala např. proslulá státoprávní ohrazení.

To ovšem neznamenalo úplné potlačení státoprávních tendencí ve smyslu historického práva. Naopak, když byly na jaře 1849 násilně přervány možnosti ústavního řešení národně a státně politických otázek v širším rakouském rámci, otevírala se možnost alespoň akademického uvažování, které by zhodnotilo celistvěji zkušenosti převratných měsíců. Vzhledem k tomu, že dobová pověra a někdy zjednodušující radikalismus víceméně ztotožnily všechno historické s konzervativním a reakčním, byl pro liberální měšťanstvo vztah k historicky zdůvodňovaným právům v nejširším smyslu velice delikátním problémem. Východisko ze spletné situace se pokusil pozoruhodným způsobem hledat v létě roku 1849 Jakub Malý v seriálu článků, publikovaných mimochodem v Havlíčkových Národních novinách. Malý rozlišoval mezi dvojím historickým státním právem, konzervativně a liberálně pojatým. Přijímat historické právo v užším slova smyslu znamenalo konzervovat celou minulost se všemi institucemi, stavovskými privilegii, právním řádem atd. Naproti tomu historické právo v širším smyslu znamenalo v podstatě konstantní smlouvu mezi politickým národem a panovníkem. Přitom panovník /resp. dynastie/ se mohl měnit, měnit se mohlo také konkrétní složení politického národa, změněn mohl být také vlastní obsah této smlouvy. Tím se otevírala možnost na historických základech pronikavě reformovat v dobovém liberálním smyslu jednotlivá historická práva, aniž by byl dotčen princip. Tato svérázná kombinace historickoprávní a přirozenoprávní argumentace tak měla bránit možnému konzervativnímu vyústění historicky zdůvodněných a současně národnostně motivovaných snah.

Restaurovaný neoabsolutismus na léta oddálil jakékoli rozhodování a pokusil se o rekonstrukci politického a státního ústrojí podle vlastních představ. Proti federalistickým a samosprávným koncepcím se uplatnil nebyvalý správní a administrativní centralismus, který svými intencemi daleko přesahoval unifikační tendence 18. století. Byrokraticko-absolutistický systém obnovoval Rakousko bez zvláštního přihlídnutí k tradiční historické struktuře jako potenciálně jednotný celek. Na trůně seděl mladý a sebevědomý panovník, který se nevázal žádnými korunovačními přísahami, sněmovními rozhodnutími či usneseními, a ani formálně v tomto smyslu nerespektoval historicko-politickou tradici.

Tento zjevný tah proti dějinným základům habsburského soustátí nutně vyvolával latentní reakci a přímo či nepřímo podtrhával cenu a význam historického. V historických právech a institucích byly mnohdy zakotveny záruky svébytného národního vývoje. Po potlačení politického hnutí v letech 1848/49 bylo naprosto nereálné odvolávat se v případném dialogu s panovníkem na přirozená práva. Na takový dialog panovník nemusel vůbec přistoupit a také by to neučinil. To také v dané chvíli vylučovalo Palackého maximalistický program etnického federalismu. Naproti tomu na dialog na bázi historických práv panovník za určitých okolností přistoupit musel.

Tyto okolnosti nastaly v okamžiku, kdy absolutistický systém ve vypjaté formě 50. let 19. století selhal. Jako protiváha centralistických tendencí se od počátku obnovení ústavního života v roce 1860 objevuje koncepce tzv. historicko-politických individualit, spojovaná většinou se jmény některých významnějších představitelů uherské aristokracie. Tato koncepce se také alespoň deklarativně prosadila jako vůdčí zásada nové rekonstrukce politického systému.

Historicky zdůvodněný státoprávní program se tak stal v 60. letech páteří státně politického snažení českého měšťanstva. Vzhledem k významnému postavení, které zaručoval kuriový zastupitelský systém aristokracii, setkáváme se se známou renesancí aristokratické politiky, jež byla zdánlivě smetena rokem 1848. České měšťanstvo postupovalo v koalici s tzv. historickou šlechtou, v pragmatickém a víceméně oboustranně nepřítli nadšeně přijímaném spojení. Diferencovaný přístup se od počátku jevil také s ohledem na pojetí historického státního práva. Liberální měšťanstvo povětšinou navazovalo na léta 1848/49 a akcentovalo

historické právo v širším pojetí, konzervativní aristokracie se pak teoreticky i prakticky snažila o pojetí co nejužší.

České státní právo jako historické a současně také přirozené právo se pak stalo základem české buržoazní politiky až do konce monarchie.

* * *